

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2004 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2004

2

VILNIUS 2005

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2004

2

VILNIUS 2005

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milervilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 01108 Vilnius

<http://www.istorija.lt>

STRAIPSNIAI IR PRANEŠIMAI

FELIKSAS M. Š A B U L D O

LIETUVOS IR ORDOS KONDOMINIUMAS UKRAINOS ŽEMĖSE XIV A.

Aptariamoji problema istoriografijoje žinoma seniai, tačiau ji niekada nebuvo specialiai tiriama. Vis dar lieka neišaiškinti kai kurie būdingi kondominio bruožai, nustatyti daugmaž tikslūs jo chronologiniai rėmai, taip pat jo vieta ir vaidmuo klajoklių gyvulių augintojų ir sėslųjų žemdirbių bendrijų tarpusavio santykių sistemoje tarpvalstybiniu lygiu, taip pat vėlyvųjų viduramžių Rytų Europoje. Matyt, dėl šios priežasties mokslo darbuose kondominio egzistavimas Ukrainos žemėse XIV a., išskyrus retus atvejus, arba visiškai ignoruojamas (jam būdingi požymiai dažnai siejami su neribotu Aukso ordos viešpatavimu), arba jis minimas ir aptariamas tik faktografiniu aspektu.

Tuo tarpu problemos mokslinė reikšmė nekelia abejonių, nes apskritai – tai vis dar neperskaitytas Rytų Europos sėslųjų žemdirbių ir klajoklių gyvulių augintojų, kelis amžius gyvenusių Ukrainos teritorijoje, istorijos puslapis¹. Kondominio santykių nagrinėjimas itin svarbus norint geriau suprasti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją viename svarbiausių jos kūrimosi etapų. Ukrainos medievistikai kondominio problema įdomi ne tik savaime, bet dar ir dėl to, kad jos sprendimas, be abejo, padės išjudinti vis dar nepakankamai išnagrinėtų klausimų, su kuriais ji yra organiškai susijusi, tyrimus. Pavyzdžiui, tokių kaip galutinis Ukrainos žemių išėjimas iš Aukso ordos įtakos sferos, jų vaidmuo likviduojant Ordos viešpatavimą Rytų Europoje, Ukrainos-Rusios geopolitinis persiorientavimas XIV a. viduryje ir šios akcijos įtaka naujo politinių jėgų santykio formavimuisi Rytų Europos regione, Ukrainos teritorijos ir tautos formavimosi istorija.

¹ Я. Д а ш к е в и ч, Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVII ст.), *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. ССХХІІ, Львів, 1991, с. 28–44; Ю. П а в л е н к о, *Історія світової цивілізації*, Київ, 1996; Ю. П а в л е н к о, *Історія мирової цивілізації*, Київ, 2002.

Šiame straipsnyje bandoma pateikti stebėjimus ir išvadas apie kondominiumą kaip istorinį reiškinį, taip pat apie kai kuriuos minėtus klausimus.

XIX ir XX a. sandūroje kai kuriuos būdingiausius kondominiumo bruožus apibūdino Michailas Gruševskis, pateikdamas keletą pastabų savo fundamentiniame veikale. Tiesa, tyrinėtojas šių bruožų nesugrupavo ir nesuteikė jiems specialaus termino. Tačiau jis pirmą kartą atkreipė dėmesį į jų savitumą, bandė apibrėžti jų egzistavimo chronologinius rėmus ir tuo pačiu, kaip šiuo metu atrodo, nužymėti stambiausių centrinės ir Rytų Europos valstybių tarpusavio santykių XIV a. istorijos, taip pat proceso, kai aukščiausiąją Aukso ordos chano valdžią Ukrainos-Rusios žemėse išstūmė Lietuvos ir Lenkijos valdovų aukščiausioji valdžia, atskirą pereinamąjį etapą. Manytume, kad tai, kas buvo pasakyta, rodo M. Gruševskio darbų reikšmę šiai tyrimų kryptiai.

Reziumuojant šiuos pastebėjimus prieinama prie tokių išvadų. Pagal M. Gruševskį, ryškiausias požymis, apibūdinantis reiškinio, vėliau pavadinto kondominiumo terminu, esmę – tai kompromisas tarp Aukso ordos, kuriai priklausė Ukrainos-Rusios žemės, ir Lietuvos arba Lenkijos, kurios pretendavo valdyti šias žemes, pirmiausia – Haličo ir Voluinės. Pasiekto kompromiso rezultatas buvo tas, kad ginčytina teritorija pateko į dvigubą politinę ir ekonominę priklausomybę tiek nuo neseniai joje įsitvirtinusios lietuvių, arba lenkų, administracijos, tiek nuo Aukso ordos chano, kurio aukščiausiąją teisę valdyti šią teritoriją pripažino kita pusė, valdžios. Vadinas, ši teisė išliko ir buvo realizuojama kaip ir toliau reguliariai mokama duoklė Ordai. Šį kompromisą dėl Ukrainos žemių Algirdas ir Mamajus galėjo pasiekti maždaug apie XIV a. aštuntąjį dešimtmetį². Tačiau politinių santykių, susijusių su stambiausiomis žemėmis, nagrinėjimas įtikino Ukrainos tyrinėtoją, kad buvusi Haličo-Voluinės kunigaikštystė, įskaitant jos lietuviškąją ir lenkiškąją dalis, dar nuo XIV a. penktojo dešimtmečio turėjo statusą, apibrėžtą dvišaliais kompromisiniais susitarimais. Tą patį galima pasakyti apie Kijevo kunigaikštystę ir Podolę, kurios, pasak jo, „kaip ir kitos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Ukrainos-Rusios žemės nominaliai pripažino totorių valdžią iki XIV a. pabaigos, o galbūt ir vėliau“³.

M. Gruševskio galutinė išvada dėl kondominiumo atsiradimo laiko ir kitų konkrečių istorinių aplinkybių yra tikslesnė ir įtikinamesnė, nes grindžiama gerai žinomais ir aprobuotais faktais. Mokslininkas pabrėžė: „Galima teigti, kad Lietuvos Didžioji

² Pavyzdžiui, M. Gruševskis pastebėjo, kad Algirdas „jau XIV a. 8-ojo dešimtmečio pradžioje Ukrainos žemių klausimu galėjo su jais [totoriais – F. Š.] pasiekti kompromisą: išliko totorių valdžios ženklai, tačiau šios žemės liko Lietuvos kunigaikščių faktinėje valdžioje. Šiam kompromisui pagrįsti mes turime užuominą (natiaki) iš XIV a. 8–10 dešimtmečių metų, ir Mamajaus (žuvusio 1380 m.) laikai, atsižvelgiant į jo sąjungą su Lietuva, vieninteliai lieka patikimi šiam kompromisui sudaryti“; žr.: М. Г р у ш е в с к и й, *Історія України-Руси*, т. IV, Київ-Львів, 1907 (pakartotinis leidimas: Київ, 1993), с. 83.

³ Ten pat, p. 82–87, 92.

Kunigaikštystė paveldėjo santykius su totoriais kartu su Ukrainos žemėmis. Anksčiau aš parodžiau, kad Liubartas, perimdamas Jurgio Boleslovo palikimą, kartu turėjo sureguliuoti santykius su totorių Orda, kuri skelbėsi turinti tam tikrą teisę valdyti Haličovo-Voluinės žemes. Jis turėjo mokėti tam tikrą kontribuciją, panašiai kaip ją mokėjo kiti Lietuvos kunigaikščiai tų Ukrainos žemių, kurias totoriai laikė jiems pavaldžiomis, taip pat kaip mokėjo ir Lenkijos valdovai, pavyzdžiui, Kazimieras, norėdamas palaikyti gerus santykius su totoriais⁴. Ukrainos žemių priklausymo nuo Ordos pabaigą, vadinasi, ir jų kondominio statuso panaikinimą, M. Gruševskis siejo su Aukso ordos chano Tochtamyšo jarlyku dideliame kompleksui Rusios žemių ir miestų (pilių), suteiktų Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Vytautui XIV a. dešimtojo dešimtmečio pabaigoje, taip pat su Ordos valstybės suirimu⁵. Vadinasi, galima daryti išvadą, kad jis taip apibrėžė kondominio Ukrainos žemėse chronologinius rėmus: pradžia – maždaug XIV a. penktasis dešimtmetis, galutinė riba – XIV a. dešimtojo dešimtmečio pabaiga arba net XV a. trečiojo dešimtmečio vidurys. Pripažįstant M. Gruševskio indėlį formuojant mokslinį požiūrį į kondominiumą, būtina pažymėti, kad jis per plačiai ir netiksliai apibrėžė jo egzistavimo chronologinius rėmus ir tik nužymėjo keliamą problemą. Tai iš dalies lėmė, kad tyrinėtojai ilgą laiką į ją nekreipė dėmesio. Dėl šios priežasties problema liko tiksliai nesuformuluota ir iki galo neišnagrinėta.

Vis dėlto XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje ir ypač laikotarpiu tarp dviejų pasaulinių karų lenkų istorikai medievistai išsakė vertingų pastabų, šiek tiek paaškinančių kondominio esmę ir jo atsiradimo Ukrainos žemėse aplinkybes, tačiau jie nesutelkė dėmesio į Lenkijos ir Ordos arba Lietuvos ir Ordos santykius XIV a. viduryje⁶. Dauguma

⁴ Ten pat, p. 312. Lenkijos karalystės valdų Ukrainos-Rusios žemėse duoklinę priklausomybę Kazimiero Didžiojo laikais M. Gruševskis pažymėjo remdamasis dokumentuotais faktais, žr.: Ten pat, p. 43–44.

⁵ Anot M. Gruševskio: „galiausiai visiškai Ordos žlugimas XV a. pirmojoje pusėje ir naujos valstybės – Krymo chanato susidarymas ant jos griuvėsių išsprendė Ukrainos žemių teisinės ir valstybinės padėties klausimą. Atrodo, kad dar nelaimingasis chanas Tochtamyšas ir bet kuriuo atveju žinomas Krymo valstybės steigėjas Hadži Gerajus, dėkingi už Vytauto paramą ir globą, jo „didelę malonę ir garbę“ sunkią valandą – „kai jų žirgai nusivarė, Lietuvos didžiojo kunigaikščio naudai atsižadėjo totorių Ordos istorinių teisių į Rusios žemes, kurios kitados buvo jiems pavaldžios, ir išdavė Vytautui raštus tas žemes valdyti“, ten pat, p. 85, 87.

⁶ K. S t a d n i c k i, Koryjat Gedyminowicz i Koryjatowicze, *Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności*, t. VII, Kraków, 1877, s. 1–146; A. J a b ł o n o w s k i, *Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków, 1912; J. P u z y n a, Korjat i Korjatowicze, *Ateneum Wileńskie*, r. VII, Wilno, 1930, s. 425–454; S. M. K u c z y Ń s k i, *Sine Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.)*, *Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w.*, Warszawa, 1965, s. 135–179 (pirma versija: *Księga ku czci O. Haleckiego*, Warszawa, 1935, s. 81–141); J. P u z y n a, Korjat i Korjatowicze oraz sprawa podolska, *Ateneum Wileńskie*, r. XI, Wilno, 1936, s. 57–97; H. P a s z k i e w i c z, Pierwsze wystąpienia Korjatowiczów na widowni dziejowej, *O genezie i wartości Krewa*, Warszawa, 1938, s. 264–299; S. K r a k o w s k i, Korjatowicze i sprawa podolska w XIV w. w oświetleniu najnowszej historiografii polskiej, *Ateneum Wileńskie*, r. XIII, Wilno, 1938, s. 250–274.

jų pripažino Aukso ordos suzerenitetą Kijevo kunigaikštystėje, taip pat Podolės lenkiškoje ir lietuviškoje dalyje XIV a.⁷, tai rodė šių žemių gyventojų kasmet mokama duoklė Ordai – faktas, kurį jie aiškino kaip būtina sąlygą išlaikyti taiką ir sąjungą su Orda. Apie kai kuriuos šios grupės tyrinėtojus reikėtų kalbėti atskirai.

1927 m. Feliksas Koneczny, analizuodamas chano Tochtamyšo žinomo 1393 m. gegužės 20 d. jarlyko-rašto Lenkijos karaliui Vladislovui Jogailai turinį, padarė išvadą, kad Ordos valdančiojo elito manymu, „duoklę mokėjo kraštas, o ne kunigaikštis“, dėl to net Riurikaičių valdžią krašte pakeitus Gediminaičių valdžiai, ir toliau turėjo būti mokama duoklė Baltajai ordai. Tochtamyšo raštas buvo priminimas Jogailai, kad būtina mokėti duoklę. Patenkinus chano reikalavimus jis siūlė karinę pagalbą, be to, kaip pažymėjo tyrinėtojas, siūlė ją ne kaip vienašališką paslaugą, o tikrai abipusiškumo pagrindu. Į savo pretenzijas chanas gavo neigiamą atsakymą. Netrukus Tochtamyšas, vėliau jo sūnus Dželal-ed-Dinas, o 1419 m. ir galingasis emyras Edigėjus buvo priversti su tuo susitaikyti⁸. F. Koneczny Tochtamyšo raštą nagrinėjo tik kaip dokumentą, apibūdinantį Lietuvos, Lenkijos ir Ordos santykius XIV a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje, o ne kaip šaltinį, nušviečiantį šių santykių ankstyvesnę stadiją, t. y. kondominiu- mo santykius, kurie, deja, jam liko nežinomi.

1938 m. Henrykas Paszkiewiczus, diskutuodamas su Józefu Puzyna apie kunigaikščių Karijotaičių politinį vaidmenį jų valdymo Podolės žemėje pradžioje, išsakė nuomonę apie jų valdų statusą Ordos atžvilgiu. Nepaisydamas metraštinio pasakojimo „Apie Podolę“ anoniminio autoriaus teiginio, kad Karijotaičiai liovėsi mokėję duoklę Ordai⁹, lenkų istorikas neneigė „galimybės, kad Karijotaičiai užvaldė Kamenecą, Smotryčių ir kitus miestus (pilis) mainais už chano valdžios pripažinimą ir tradicinės duoklės

⁷ Atskirą poziciją dėl Podolės statuso užėmė A. Prochaska, teigęs, kad Lenkija ir jai pavaldi Mažoji (Vakarų) Podolė nemokėjo duoklės Ordai, o jeigu Mažosios Podolės Karijotaičiai tai ir darė, tai savo valia. Tuo tarpu Lietuvos Podolė, kaip rodo dokumentai, mokėjo Ordai duoklę ir tikrai tai darė Algirdo laikais, A. Z. P r o c h a s k a, Z Witoldowych dziejów. Układ Witolda z Tochtamyszem 1397 r., *Przegląd Historyczny*, t. XV, 1912, s. 262–263; žr. F. Koneczno repliką dėl šio teiginio pagrįstumo: F. K o n i e c z n y, Geneza uroszczeń Iwana III do Rusi litewskiej, *Ateneum Wileńskie*, r. III, Wilno, 1925–1926, s. 195 (4 išnaša).

⁸ Ten pat, p. 4, 5. F. Koneczny nepagrįstai manė, kad Baltoji orda – tai klajojanti orda, Tochtamyšo paveldima valda, kuri XIV a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje iš Pakaspijo stepių persikėlė prie Dono. Šiuo metu visuotinai pripažinta, kad Baltoji orda (Rytų šaltiniuose Ak-orda) sudarė Džučio uluso vakarinę dalį, kurią iki 1359 m. valdė Batu chanas ir jo palikuonys, t. y. – tai buvo Aukso orda; žr.: М. Г. С а ф а р г а л и е в, *Распад Золотой Орды*, Саранск, 1960, с. 14–15; Г. А. Ф ё д о р о в-Д а в ы д о в, *Общественный строй Золотой Орды*, Москва, 1973, с. 55–60, 141–144; В. П. Ю д и н, Орды: Бела́я, Синя́я, Сера́я, Золота́я, *Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XVIII вв.*, Алма-Ата, 1983, с. 120–132; В. Л. Е г о р о в, *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.*, Москва, 1985, с. 158–163.

⁹ Apie pasakojimą žr. 19 išnašą.

mokėjimą“. H. Paszkiewiczzius buvo linkęs Karijotaičių statusą Podolėje lyginti su Kijevo kunigaikščio Vladimiro Algirdaičio ir kai kurių kitų vietinių valdytojų vėlesniu statusu, sutapatindamas juos su žinoma „smulkiųjų kunigaikščių“ dviguba priklausomybe, pavyzdžiui, su Jurgio Narimuntaičio statusu Kremenece, kurį apibrėžė Lenkijos ir Lietuvos 1352 m. sutartis. Jis taip pat pažymėjo, kad „ji [dviguba priklausomybė – F. Š.] paprastai reiškė dviejų susipriešinusių jėgų kompromisą“, turėjo lokalinį ir laikinąjį pobūdį, pabrėžė skirtingus Lietuvos ir Ordos politinius interesus įvairiose Rusios dalyse¹⁰, kartu darė prielaidą, kad Lietuva ir Orda palaikė sąjunginius santykius dar Uzbeko ir Gedimino laikais¹¹. H. Paszkiewiczzius teigė, kad Kijevo kunigaikštystė priklausė nuo Lietuvos vėliausiai nuo XIV a. ketvirtojo dešimtmečio, kartu iki XIV a. pabaigos priklausė nuo Ordos. Sekdamas M. Gruševskiu ir M. Gumovskiu jis laikė, kad tai liudijo totorių tamgos vaizdavimas Kijevo kunigaikščio Vladimiro Algirdaičio monetose¹².

H. Paszkiewiczzius, J. Puzyna, S. M. Kuczyńskis ir S. Krakowskis, taip pat ir kiti istorikai laikėsi nuomonės, kad Karijotaičiai įsigalėjo Podolės žemėje Ordos valdžiai sutikus arba jai laikantis neutraliteto. J. Puzyna net padarė neįtikimą prielaidą, kad totoriai patys pakvietė Karijotaičius į Rytų Podolę, neva tam, kad jie, pastatę pilis, apgintų ją nuo Lenkijos ir Vengrijos pretenzijų¹³.

Vos prasidėję kondominiumo tyrimai nebuvo baigti, nes nuo XX a. ketvirtojo dešimtmečio ši tema ilgam išnyko iš tyrinėtojų akiračio. Šio termino sporadiškas vartojimas dabartinių tyrinėtojų monografijose, aišku, negali būti laikomas problemos moksliniu tyrimu. Visa tai įpareigoja grįžti prie kondominiumo kaip tyrimų objekto.

Pradedant šį darbą, pirmiausia reikėtų konstatuoti (sekant M. Gruševskiu), kad kondominiumo statusas trumpais periodais XIV a. pirmojoje pusėje buvo būdingas tik daliai Ukrainos žemių, pavaldžių Lenkijos, arba Lietuvos, valdovams – Voluinei, Haličo Rusiai, Kijevo žemei ir galbūt Karijotaičių Podolei. Kadangi „politinių varžybų trikampyje: Aukso Orda–Lietuva–Lenkija“ visos pusės ieškojo sąjungininkų, tai viena iš jų – Lietuva, arba Lenkija, – kartais ir pakaitomis, tapdavo Aukso ordos „bičiuliais“ arba „priešais“. Dėl to kondominiumas konkrečiose Ukrainos žemėse buvo ne pastovus, o veikiau diskretiškas; taip pat jis niekada neapimdavo jų visų, juolab tuo pačiu metu. Pavyzdžiui, jo neturėjo būti ir nebuvo Černigovo-Severo ir vadinamosiose „aukštupio“

¹⁰ H. P a s z k i e w i c z, Pierwsze wystąpienia..., s. 274, nuor. 4, p. 275–276. Atrodo, kad S. Krakowskis šią nuomonę apie Karijotaičių dvigubą priklausomybę suprato kaip šių kunigaikščių grynai leninę priklausomybę nuo chano valdžios ir tuo remdamasis priskyrė H. Paszkiewiczziui prielaidą, „kad jie galėjo turėti Podolę kaip totorių leną“, vadinasi, „buvo totorių lenininkais“, po to kritiškai pastebėjo, kad autoriaus hipotezė „yra visiškai izoliuota ir nėra pagrįsta šaltiniais“, S. K r a k o w s k i, min. veik., p. 264, 272–273.

¹¹ H. P a s z k i e w i c z, *Jagiellonowie a Moskwa*, t.1: *Litwa i Moskwa w XIII i XIV wieku*, Warszawa, 1933, s. 335.

¹² H. P a s z k i e w i c z, *O genezie wartości Krewa*, s. 194.

¹³ J. P u z y n a, Korjat i Korjatowicze oraz sprawa podolska, s. 14.

(Okos aukštupyje) žemėse, kurias iki XV a. antrosios pusės pradžios valdė vietiniai kunigaikščiai iš Riuriko giminės, buvę vasalinėje priklausomybėje nuo chano valdžios, bet dažniausiai politiškai orientuoti į Lietuvą.

Galimas dalykas, kad kondominio statusas numatė, kad jo apimtų žemių sostinėse turėjo būti chano valdžios atstovai (baskakai), kurie kontroliavo, kad į Ordą laiku būtų pristatoma visa duoklė, taip pat, kad nebūtų pažeidžiami Ordos politiniai interesai. Iš tiesų metraščiai ties 1331 m. praneša apie tai, kad Kijevo kunigaikštis Fiodoras, veikiausiai – Gedimino brolis, ir chano baskakas netoli Černigovo užpuolė Novgorodo vyskupo Vasilijaus Kalikos palydą, kurį metropolitas Feognostas (Teognostas) neseniai paskyrė į Voluinės Vladimirą ir kuris bėgo nuo jį persekiojusio Lietuvos didžiojo kunigaikščio¹⁴. Maždaug panašiai datuojamos metraštinio pasakojimo „Apie Podolę“ žinios apie baskakus, kurių kompetencijai priklausė reguliarios duoklės rinkimas iš Podolės gyventojų iki Lietuvos kunigaikščių Karijotaičių pasirodymo¹⁵. Tačiau historiografijoje esantys nesutarimai dėl datos, kada Šiaurės Rytų Rusios kunigaikštystėse ir žemėse

¹⁴ *Новгородская первая летопись*, под ред. А. Н. Насонова, Москва-Ленинград, 1950, с. 344; Летописный сборник, именуемый Тверской летописью, *Полное собрание русских летописей* (toliau – ПСРЛ), СПб., 1863, стб. 68; Московский летописный свод конца XV в., ПСРЛ, Москва-Ленинград, 1949, с. 170; Metrašcio pasakojimo išsamią analizę žr.: R. B a t ū r a, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą*, Vilnius, 1975, p. 182–200; apie Vasilijaus Kalikos paskyrimo politines aplinkybes žr.: S. C. R o w e l l, *Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345*, Cambridge, 1994, p. 160–163 (lietuvių kalba: S. C. R o w e l l, *Iš viduramžių rūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345*, Vilnius, 2001, p. 108, 185–189); М. Е й з о, *Избрание и поставление Василия Калики на новгородское владичество в 1330–1331 гг., Великий Новгород в истории средневековой Европы. К 70-летию В. Л. Янина*, Москва, 1999, с. 207–217.

¹⁵ Mažiausiai iškraipytas pasakojimo „Apie Podolę“ tekstas išliko Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės metraščiuose: Supraslio, Slucko (Uvarovo), Archeologijos draugijos, Rumiancevo, Jevrejino ir Bучовco kronikoje; žr.: ПСРЛ, т. 17, с. 81–82, 99, 278, 496; т. 35: *Летописи белорусско-литовские*, Москва, 1980, с. 66–67, 74–75, 102, 207, 228–229. Pasakojimo informacija apie tai, kad Karijotaičiai liovėsi mokėję duoklę nuo Podolės, neatitinka šio regiono karinės ir politinės situacijos XIV a. šeštojo dešimtmečio pradžioje, kai dominavo Aukso orda ir Lietuva, sudariusios antilenkišką sąjungą (žr.: J. K u r t y k a, *Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i I połowie XV w., Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Kraków, 2000, s. 17–18). Jos rimtai nevertino A. Jablonowski (A. J a b ł o n o w s k i, min. veik., p. 83), A. Prochaska (A. P r o c h a s k a, *Podole lennem Korony. 1352–1430*, Kraków, 1895, s. 1–2, 4) ir S. M. Kuczyński (S. N. K u c z y ŋ s k i, min. veik., p. 157, išn. 136). Vis dėlto ji gali būti pagrįsta kalbant apie 1346 m., kai Karijotaičiai galėjo įtvirtinti ir išplėsti savo valdžią Podolės žemėje. Būtent tada Aukso ordos gyventojus, ypač Kryme ir Juodosios jūros šiaurinės pakrantės bei Pakaspijo stepėse, ištiko maro epidemija, dėl šios priežasties valstybės valdymo sistema šiuose arealuose galėjo būti laikinai paralyžuota arba neefektyvi. Apie pasakojimą „Apie Podolę“ kaip istorijos šaltinį žr.: Т. С у ш и ц к и й, *Західно-руські літописи як пам'ятки літератури*, част. II, упоряд. і до друку виготовив О. А. Назаревский, Київ, 1929, с. 162, 165; Я. Ш а б у л ь д о, *Наративні джерела й перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя, Україна в Центрально-Східній Європі Студії з історії XI–XVIII століть*, Київ, 2000, с. 57–61; J. K u r t y k a, min. veik., p. 13–14; A. P r o c h a s k a, *Podole lennem Korony*, s. 1–2.

buvo galutinai panaikinta baskakų institucija¹⁶, taip pat nepakankamos žinios apie šios sistemos funkcionavimą Ukrainos-Rusios žemėse XIV a. pirmojoje pusėje šiandien neleidžia pasakyti, kuo remiantis baskakai buvo Kijevo ir Podolės kunigaikštystėse XIV a. ketvirtajame–penktajame dešimtmetyje: ar jie buvo dar visoje Rusijoje nedemontuoto baskakų instituto funkcionieriai, ar liko dėl šių kunigaikštysčių kondominio statuso.

Jau minėta, kad pagrindinė kondominio egzistavimo sąlyga buvo reguliarios duoklės mokėjimas Aukso ordos chanams nuo Ukrainos-Rusios žemių, seniau priklausiusių jai, o vėliau inkorporuotų į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos karalystės sudėtį. Šios praktikos išlaikymo formalus teisinis pagrindas buvo tai, kad pasiekus abipusį politinį kompromisą Ordos valstybės valdovas vis dar išlaikė nominalią aukščiausią valdžią (siuzerenitetą) Lietuvos ir Lenkijos valdose Ukrainoje-Rusioje. Šią aplinkybę pripažino Lietuvos ir Lenkijos suverenai, o chano valdžia savo ruožtu pripažino jų teisę administruoti naujai prisijungtas teritorijas ir, aišku, taip pat iš jų gauti tam tikras pajamas. Be to, Lietuvos daliniai kunigaikščiai ir lenkų administratoriai Ukrainos žemėse, tarp jų ir Gediminaičiai, pripažinę Lenkijos karaliaus siuzerenitetą, nekeitė savo siuzereno ir nevirto chanų vasalais (lenininkais), o liko buvusių feodalinių struktūrų karinės ir politinės hierarchijos rėmuose. Tai pakankamai įrodo žinomas Tochtamyšo 1393 m. gegužės 20 d. jarlykas-raštas Jogailai, kuriame Aukso ordos chanas Lenkijos karaliui ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui iš esmės siūlė grįžti prie kondominio santykių, t. y. abipusiai išspręsti taikos, sąjunginių santykių ir duoklės mokėjimo atnaujinimo klausimus. Be to, Tochtamyšas akivaizdžiai kreipėsi į Jogailą kaip į Lenkijos ir Lietuvos valstybių valdovą bei Lietuvos valdančiosios dinastijos galvą¹⁷, o ne į jo pavienius vasalus, kaip turėtų būti priešingu atveju.

¹⁶ Nuo XX a. šeštojo dešimtmečio sovietinėje istoriografijoje visuotinai buvo pripažinta A. A. Zimino nuomonė, kad chanai atšaukė baskakus iš Rusios dėl sustiprėjusio išsivaduojamojo judėjimo Rusijoje XIV a. pradžioje, o jų funkcija rinkti duoklę buvo perduota vietiniams kunigaikščiams (А. А. З и м и н, Народные движения 20-х годов XIV в. и ликвидация системы баскачества в Северо-Восточной Руси, *Известия АН СССР. Серия истории и философии*, т. 5, 1952, с. 61–65). Šią nuomonę paneigė Ch. J. Galperinas, kuris teigė, kad baskakus laipsniškai pakeitė chanų pasiuntiniai ir vadinamieji darugai. Tai pirmiausia sąlygojo poreikis toliau plėtoti Aukso ordos valdymo struktūras. Tyrinėtojas neapibrėžia pakeitimo proceso chronologinių rėmų, tačiau pažymi, kad XIV a. „galimas dalykas, jog mongolų administratoriai iš įvairių Rusijos dalių buvo pašalinti skirtingu metu“, o ilgiausiai jie išsilaikė su stepe besiribojančiuose regionuose, pavyzdžiui, Riazanės žemėje, kur šaltiniai mini juos dar to paties amžiaus trečiajame ketvirtyje; Ch. J. H a l p e r i n, *Russia and the Golden Horde: the Mongol Impact on the Medieval Russian History*, Bloomington, Indiana University Press, 1985, p. 37–40.

¹⁷ Įdomu, kad chano pasiuntiniai įteikė jarlyką Jogailai Krokuvoje, nors šio dokumento adresatai buvo du neįvardyti asmenys (gali būti, kad Jogaila ir Vytautas), ir ten pat gavo jo atsakymą. Tik po to Lenkijos karalius nukreipė pasiuntinius į Lucką pas Vytautą, kuris pagal 1392 m. Astravo sutartį tuo metu turėjo Jogailos vietininko iki gyvos galvos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje statusą; žr.: *Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1430*, wyd. Fr. Piekosiński, *Monumenta mediæ aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, t. XV, Kraków, 1896, s. 162; F. K o n e c z n y, min. veik., p. 198.

Gediminaičių ir Piastų valdų Ukrainoje-Rusioje kondominio statusas buvo būtina prielaida tam, kad tarp Aukso ordos chanų ir Lietuvos bei Lenkijos valdovų užsi-
megztų taikūs ir sąjunginiai santykiai. Kadangi abi susitarusios pusės įsipareigojo trum-
pesnį ar ilgesnį laiką laikytis kompromisinio susitarimo sąlygų, galima daryti prielaidą,
kad šios sąlygos turėjo būti kažkaip fiksuojamos ir įforminamos. Tačiau mums panašūs
dokumentai nėra žinomi, o rašytiniai šaltiniai nieko nesako apie jų egzistavimą: išdavimo
praktiką, konkretų turinį, jiems suteikiamą formą. Tačiau manome, kad jeigu panašūs
dokumentai iš tiesų egzistavo, susidaryti tam tikrą vaizdą apie jų turinį gali padėti išlikę
vėlyvesni tekstai jarlykų-sutarčių, kuriais XIV a. pirmojoje pusėje buvo įforminami
Krymo chanų, pretendavusių į Aukso ordos paveldą, tarp jų ir teritorinį, susitarimai dėl
taikos ir karinės politinės sąjungos su Lietuvos didžiais kunigaikščiais ir Lenkijos
karaliais, gynusiais savo valdų Ukrainoje vientisumą ir saugumą¹⁸. Manome, kad jarlykus-
sutartis vertinant retrospektyviai, kartu maksimaliai atsižvelgiant į konkrečias istorines
aplinkybes ir veiksnius, kurie sąlygojo jėgų santykį ir susitariančiųjų šalių tarpusavio
santykių pobūdį XV ir XVI a., galima apibrėžti pagrindinius hipotetinių pirminių kom-
promisinių susitarimų punktus, pirmą kartą įvedus kondominio statusą kai kuriose
Ukrainos žemėse. Vieną punktą turėjo sudaryti duomenys apie teritorijos, iš Aukso
ordos perėjusios Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei, arba Lenkijos karalystei, erdvines
arba administracines ribas. Taip pat, vadovaujantis logika, būtinai turėjo būti įvardyti:
legali jų pasikeitusio politinio administracinio statuso priežastis, pagrindinės sąlygos,
kuriomis šios teritorijos buvo pripažintos naujam valdovui, pirmiausia nurodant jo valdžios
teises, o taip pat – duoklės Ordai apimtis ir jos pristatymo terminai¹⁹. Dar vienas

¹⁸ Žr. Krymo chanų jarlykų-sutarčių publikuotus tekstus: 1) 1514 m. vasario 3 d. Mengli Gerajaus (*Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV wieku*, t. 1: *Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów Perekopskich (1469–1515)*. *Akta i listy*, wydał i szkicem historycznym poprzedził Kazimierz Pułaski, Kraków-Warszawa, 1881, s. 420–422, nr 145); 2) Muchamedo Gerajaus, atrodė, 1516 m., kurį savo vardu išdavė Saadet Gerajus iki 1532 m. rugsėjo 8 d. (*Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538)*. *Užrašymų knyga 15*, Vilnius, 2002, dok. 150, p. 191–193); 3) Sahib Gerajaus, kurį jam parengė Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarija 1535 m. balandžio 10 d. (ten pat, dok. 180, p. 235–238); 4) 1552 m. Devlet Gerajaus (*Книга посольская Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство короля Сигизмунда Августа (с 1545 по 1572)*), изд. Кн. М. Оболенским и проф. И. Даниловичем, Москва, 1843, с. 65–70, № 40).

¹⁹ Reikia manyti, kad XVI a. pradžioje jarlykuose duoklės vietą užėmė atmenos – tam tikra suma (nuo 4 iki 15 tūkst. auksinų), kurią LDK ir Lenkijos karalystė reguliariai mokėjo Krymui tiek pinigais, tiek prekėmis. Atmenos mokėjimo tikslas buvo užkirsti kelią Krymo karo dalinių niokojantiems antpuoliams į šių valstybių pietinius pakraščius, t. y. pirmiausia į joms pavaldžias Ukrainos žemes, taip pat pritraukti chanato karines pajėgas dalyvavimui karuose su Maskvos valstybe; žr.: М. Д о в н а р - З а п о л ь с к и й, *Литовские упоминки татарским ордам. Скарбовая книга Метрики Литовской 1502–1509 гг.*, Симферополь, 1898, с. 10. Sekdamas šaltiniu, autorius šiame straipsnyje atmenos suprato kaip išdo išlaidas dovanoms Gerajų dinastijos nariams ir Krymo aukščiesiems pareigūnams chano pasiuntinių ir žygūnų išlaikymui. Šios dovanos ir pinigines „duoklės“ sudarė ženklia, tačiau tik dalį atmenų sumos, kuri buvo aptarta vėlyvesniuose jarlykuose-sutartyse.

bendras ir svarbus skyrius – tai abipusių įsipareigojimų, pirmiausia karinių, deklaravimas. Galimas dalykas, kad dokumentų, įforminančių kondominiumo santykius, turinys ir formalus požymiai turėtų būti labai panašūs į Aukso ordos chanų įjarlykus-dovanojimo raštus.

Šiek tiek daugiau ir konkrečiau galima pasakyti apie kondominiumo laikais susitarinėjusių sąjungininkų („bičiulių“) karinius įsipareigojimus. XVI a. pirmosios pusės įjarlykuose-sutartyse, kuriais Krymo chanai pripažindavo ir patvirtindavo Lietuvos valdovų suzerenitetą jos inkorporuotose Aukso ordos teritorijose, šio įsipareigojimo realizavimas numatomas kaip bendra, tačiau neabipusė akcija: tik Krymas iš savo pusės įsipareigojo suteikti karinę pagalbą prieš Lietuvos priešus²⁰. Vis dėlto 1393 m. Aukso ordos chanas Tochtamyšas pasiūlė karinę paramą Lenkijos karaliui Jogailai, iš tiesų pagrįstą abipusės pagalbos principu²¹. Kita vertus, metraščiuose esama žinių apie anksčiau atvejus, kai Ordos karinė parama ne kartą buvo primetama Rusios kunigaikščiams, priklausomiems nuo chano valdžios²².

²⁰ Pavyzdžiui, Mengli Gerajaus 1514 m. liepos 27 d. įjarlyke-sutartyje Lenkijos karaliui ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Žygimantui Senajam rašoma: „jo bičiulis bus mūsų bičiulis, o priešas – mūsų priešas ir visur būsime su juo išvien prieš bet kurį priešą <...> Taip pat prieš jo priešą, Maskvos didįjį kunigaikštį, mes, caras Mengli Gerajus, su visais savo vaikais ir žmonėmis, visa savo kariuomene, dabar ir visada, ir vėliau turime padėti karaliui, didžiajam kunigaikščiui Žygimantui. Taip pat ir prieš kitus jo priešus, jeigu atsiųs pasiuntinius, pageidaudamas žmonių, turime jam padėti, duodami tiek žmonių, kiek reikės“ (*приятелю его быти намъ приятелемъ, а неприятелю неприятелемъ и везде на всякого его неприятеля быти намъ с нимъ заодно... Теж на неприятеля его великого князя московского, мы, Менгли Кзирей-царь, со в[с]ими д[е] т[е]ми и людьми своими, всем войском своимъ, королю великому кнзю Жигимонту маем помочни ныне и завжды и напотомъ. Также же и на иныхъ неприятелей его, коли пришет к намъ жадаючи ц[е] люди маемъ ему помоч давати сумою людеи колко ему будет надоби*); žr.: *Rusijos valstybinis senųjų aktų archyvas* (toliau – *RVSAA*), f. 389 – Lietuvos Metrika, ap. I, b. 7, l. 567; panašiai 1522 m. chano Devlet Gerajaus įjarlyke-sutartyje: „Jo bičiuliui turime būti bičiuliu, priešui – priešu, ir kur bebūtų jo priešas, turime prieš šį priešą eiti išvien ir vieningai stoti prieš jį“ (*А маем приятелю его приятелемъ быть, а неприятелю его неприятелемъ, и где бы кольвекъ неприятель его былъ, тутъ маемъ напротивъ тому неприятелеви за одинъ быть, и напротивьку его за одно стоять*); žr.: *Книга посольская Великого княжества Литовского...*, c. 66.

²¹ Šiame įjarlyke sąjunga ir karinė parama siūlomi taip: „kaip mūsų tėvas ir jūsų tėvai ėjo išvien, siuntė vieni kitiems pasiuntinius, ir mes norime taip būti su jumis. O jeigu jums reikės pagalbos prieš kurį nors jūsų priešą, aš pats esu pasirengęs visai pagelbėti, tik apie tai mums praneškite. O jeigu ir mums to paties prireiks, jūs mums taip pat pagelbėsite“ (*Какъ цитць нашъ какъ цитци ваши были за цдоно, послы сылалы межи собою, а мы такоже хотимъ с вами быти. Аже будетъ ва(м) надобе помочъ на кого на ворога вашого язъ самъ есмь готовъ за того тебе на помочъ всею моею силою, а толко вестъ намъ даите. А коли па(к) потомъ коли намъ бы надобе вы намъ таковиже будете*); *Грамоти XIV ст.*, упоряд. М. М. Пещак, Київ, 1974, c. 113; В. Р. о-з о в, *Українські грамоти*, т. 1, Київ, 1928, c. 49.

²² Pavyzdžiui, metraštyje ties 1277 m. užrašytas galingojo emyro Nogajaus parėdymas Voluinės kunigaikščiams: „Visada skundžiatės Lietuva, taigi aš daviau jums kariauną ir jos vadą Mamšęjį, kartu su juo eisite prieš savo priešus“ (*Всегда мъ жалуете на Литвоу, осе же выдал есмь рать и воеводу с ними Мамшья, поидете же с ним на вороги своя*); žr.: *Ипатьевская летопись, ПСРЛ*, Москва, 1962, стб. 876.

Šie dokumentų ir metraščių liudijimai rodo, kad Aukso ordos valdžia dažnai suteikdavo Ordos kariuomenę chanų vasalams ir kaimyninių valstybių valdovams. Galima teigti, kad ši praktika buvo būdinga ir tradicinei jos visuomenei, kurios didžiąją dalį sudarė klajokliai gyvulių augintojai, dėl gyvenamosios aplinkos gamtinių sąlygų ir gyvenimo būdo pasirenkę karių raitelių profesijai²³. Bendrame jos fone kontrastu išsiskiria Aukso ordos susitariančiųjų „bičiulių“ kariniai įsipareigojimai kondominio laikais, matyt, prisiimami visai kitu pagrindu, tačiau vargiai dėl karinių pajėgų Aukso ordoje stygiaus, net tuomet, kai jis, galimas dalykas, kurį laiką buvo juntamas po 1346 m. maro epidemijos. Pavyzdžiui, Gediminaičių ir Lenkijos karaliaus Kazimiero III 1352 m. paliaubų rašte, sudarytame Lietuvos ir Ordos 1350–1353 m. trumpo kondominio laikotarpiu, yra tiesiai nurodoma, kad Ordos kariuomenės žygio prieš Lenkiją atveju Lietuvos kunigaikščiai, turintys valdų Rusijoje (šiuo atveju Voluinėje ir galbūt dalyje Podolės žemių), būtinai turėjo prie jos prisidėti, net prieš savo valią²⁴. Maža to, visiškai įmanomas dalykas, kad Ordos sąjungininkai kiekvieną kartą turėjo specialiai mokėti už jos teikiamas karines paslaugas. Atrodo, kad šią praktiką dokumentiškai įrodo Kazimiero Didžiojo 1355 m. laiškas Teutonų ordino magistrui. Šiame laiške Lenkijos karalius, kviesdamas kryžiuočių riterius dalyvauti jo planuojamame karo žygyje prieš Lietuvą, pranešė, kad jam į pagalbą prieš lietuvius atvyko septyni totorių kunigaikščiai su daugybe žmonių, ir apie tai, kad jų pasitikti jis tuo tarpu išsiuntė specialius pasiuntinius su atitinkamomis dovanomis²⁵.

²³ Dėl šios priežasties Aukso orda vargu ar juto karių stygių. Žinomi pavyzdžiai, kai į jos organizuojamus karo žygius buvo įtraukiama Rusios kunigaikštysčių kariuomenė, veikiau turėjo politinį pagrindą, nei buvo sąlygojami karinės būtinybės. E. S. Kulpino manymu, socialinės ir ekologinės krizės, periodiškai drebinusios Ordą dėl Eurazijos stepių gyventojų pertekliaus, gamtoje ir visuomenėje sukeldavo procesus, kurie turėjo sušvelninti jų pražūtingas pasekmes ir išplėsti ekologinę nišą klajokliams gyvulių augintojams. Vienu ryškiausių procesų autorius laiko Aukso ordos gyventojų dalies migraciją į kaimynines šalis, kurioms reikėjo stepių karių profesionalų paslaugų, minimą XIV a. pabaigos dokumentiniuose šaltiniuose, žr.: Э. С. К у л ь п и н, *Золотая Орда (Проблемы генезиса Российского государства)*, Москва, 1998, с. 90–95, 99–100; Э. С. К у л ь п и н, *Борьба за природные ресурсы в XI–XV вв., Природа и самоорганизация общества*, Москва, 2002, с. 125–129. Manau, kad dar anksčiau, maždaug nuo XIII a. septintojo dešimtmečio, Aukso ordos gyventojų skaičiaus dirbtinų reguliatorių vaidmenį atliko jos inicijuojami veik permanentiškai karai su Iranu ir Balkanuose, karo ekspedicijos į Rusiją, Lietuvą ir Lenkiją, taip pat jos karinio kontingento dalyvavimas kaimyninių valstybių karo veiksmuose, apmokamas karo grobiu arba specialiai atlyginamas. Kita vertus, žinomi dažni bandymai išplėsti Aukso ordos valdas į Vakarus, daromi jau Batu chano ir Berke laikais, itin sustiprėję XIV a. trečiojo dešimtmečio pradžioje.

²⁴ *Граммоти XIV ст.*, а 14, с. 30: „Jeigu totoriai žygiuos į Lvovo žemę, Rusia nepadės Lvovui, jeigu totoriai žygiuos prieš lenkus, tada Rusia privalo eiti su totoriais“ (*Аже поидут та[та]рове на львовскую землю тогда руси на львовце не помагати аже поидут та[та]рове на ляхы тогда руси неволя поити и с татары*).

²⁵ *Codex diplomatikus Prussicus*, herausgegeben von I. Voight, Bd. III, Königsberg, 1848, Nr. 83, S. 107: „notificamus vobis ad gaudium speciale, quod VII Principes Thartarorum in multitudine hominum copiosa venerunt nobis in subsidium contra Litwanos crudeles christiani sangwinis effusores

Tokiu būdu chano valdžia, siekdama išlaikyti vyraujančią poziciją Rytų Europoje, buvo priversta daryti nuolaidas politiniams varžovams ir sutikti, kad anksčiau jai pavaldžios Ukrainos-Rusios teritorijos pereitų į tiesioginį Lenkijos ir Lietuvos valdovų valdymą. Kartu ji pasiekė, kad išliko pagrindinės buvusio *status quo* dalys, sąlygojusios jos vyraujančią padėtį Rytų Europoje: teisė reguliariai gauti duoklę iš šių teritorijų gyventojų ir privalomas jų karinių formuočių dalyvavimas jos inicijuotuose karo žygiuose, t. y. „klajoklių imperijos“ pagrindinių ir tradicinių kaimyninių žemdirbių tautų eksploatavimo formų išlaikymas, taip pat politinės kontrolės išsaugojimas, nors tikriausiai ne tokios griežtos kaip buvo anksčiau. Savo ruožtu Lietuvos ir Lenkijos siuzerenai, pripažinę naujai įsigytų žemių duoklinę priklausomybę, kuri pasireiškė kaip privaloma reguliari tam tikros fiksuotos piniginės sumos išmoka, ir prisiėmę tam tikrus karinius įsipareigojimus Aukso ordos atžvilgiu, mainais mažų mažiausiai gavo taikius santykius su ja ir svarbiausia – galimybę inkorporuoti šias žemes į savo valstybių sudėtį.

Dalis Ukrainos žemių turėjo kondominiumo statusą tuo metu, kai Rytų Europoje susiklostė nestabili tarpusavyje kovojančių politinių jėgų pusiausvyra. Rytų Europoje viešpataujanti Aukso orda vis dar turėjo didžiulę materialinių ir žmonių išteklių persvarą, tačiau dėl stiprėjančių politinio gyvenimo išcentrinų tendencijų, taip pat dėl nuolatinio būtinumo koncentruoti kariuomenę Kaukazo karo teatre su Chulaguidų Iranu, ji jau negalėjo savo milžiniško karinio ir politinio potencialo panaudoti prieš kaimynines valstybes, pradėjusias kovą dėl jai pavaldžių Ukrainos-Rusios žemių. Aukso ordai besipriešinančios Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, Lenkijos karalystė ir jų sąjungininkė Vengrija sutelkusios jėgas kartais pasiekdavo lokalinę sėkmę, tačiau neturėjo pakankamai jėgų ir išteklių visiškai ir galutinai ją sutriuškinti. Pagrindinių politinių jėgų Rytų Europos regione nestabilią pusiausvyrą sąlygojo jų tarpusavio kompromisinių susitarimų, taip pat kondominiumo, kaip tiesioginio šių susitarimų rezultato, pobūdis. Dėl šios priežasties atskirų Ukrainos-Rusios žemių kondominiumo statusą reikėtų vertinti kaip pereinamąjį istorinį reiškinį ne tik galingiausių Rytų Europos valstybių XIV a. politiniuose santykiuose, bet ir kontekste proceso, kai Lietuvos ir Lenkijos valdovų valdžia išstūmė Aukso ordos chanų aukščiausiosios valdžios siuzerenitetą. Šis procesas stipriai išplito pasibaigus Romanovičių dinastijai Haličo-Voluinėje 1323 m. pradžioje²⁶.

quibus nuncios nostras speciales cum donis ut decuit iam misimus in occursum“. Beje, galimas dalykas, kad dovanų ordiečiams už karinę pagalbą paminėjimas – tai tik diplomatinė gudrybė, panaudota norint nulsėpti piniginių išmokų Ordai tikrąją priežastį, tačiau apie kurias sužinojo Teutonų ordino valdžia, o kitais metais – su jos pagalba ir popiežiaus kurija (žr.: *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, t. 1, ed. A. Theiner, Roma, 1860, Nr. 776, p. 581). Ši prielaida, aišku, negali leisti suabejoti Lenkijos karaliaus raštiška informacija, kurią netiesiogiai patvirtina kiti šaltiniai (žr. 24 išnašą). Dėkoju lenkų tyrinėtojiui Krzysztofui Pietkiewiczui už suteiktą galimybę patikslinti šio dokumento tekstą.

²⁶ Apie šio įvykio politines pasekmes Ukrainos-Rusios žemėms žr.: Ф. Ш а б у л ь д о, Русь в інтеграційних процесах XIII–XV ст., *Другий міжнародний конгрес українців. Історія*, ч. 1, Київ, 1995, с. 27–31; Ф. Ш а б у л ь д о, *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*, Киев, 1987, с. 23–25.

Šiuo metu galima patikslinti kondominiumo Ukrainos žemėse chronologinius rėmus, kuriuos pasiūlė M. Gruševskis, juos nukėlus į šiek tiek ankstesnius laikus ir gerokai susiaurinus. Padidinti kondominiumo retrospektyvą leidžia postulatas, pagal kurį būtiną kondominiumo statuso įkūrimo prielaidą sudaro valstybių, ginčijančių teisę valdyti tam tikrą teritoriją, suverenių ir palaikančių paritetinius valdančiųjų dinastijų santykius abipusis kompromisinis susitarimas. Jau buvo pažymėta, kad M. Gruševskio manymu, kondominiumas pirmą kartą įsigalėjo Haličo-Voluinės Rusioje, kai 1340 m. ją ėmė valdyti Lietuvoje valdžiusios Gediminaičių dinastijos atstovas Liubartas Dimitrijus, kuriam teko sureguliuoti santykius su Orda. Tačiau M. Gruševskis nepastebėjo, kad panašią procedūrą kelyje į valdžią taip pat turėjo išeiti Liubarto pirmtakas Haličo-Voluinės soste Mazovijos kunigaikštis Boleslovas Jurgis II, Haličo-Voluinės kunigaikščio Jurijaus I Lvovičiaus anūkas ir Lenkijos karaliaus Vladislovo Lokietkos statytinis, politiniu aspektu už Liubartą ne mažiau (gal ir daugiau) kompromisinė figūra. Žinoma, kad Boleslovas Jurgis II tapo Haličo ir Voluinės kunigaikščiu 1324 m. pabaigoje labiausiai dėl Lenkijos karaliaus karinės paramos ir kompromiso tarp Vladislovo Lokietkos bei „lietuvių ir daugybės rusų karaliaus“ Gedimino – politinių konkurentų kovoje dėl Haličo-Voluinės Rusios. Panašiai kaip Liubartas, tik pusantro dešimtmečio anksčiau, Boleslovas Jurgis II buvo priverstas prašyti Aukso ordos chano Uzbeko leidimo valdyti Haličo-Voluinės sostą ir sutikti reguliariai mokėti Ordai duoklę iš savo kunigaikštystės²⁷.

1325 m. – pirmieji Boleslovo Jurgio II pilno valdymo metai Haličo-Voluinės kunigaikštystėje, kai matyt, buvo įgyvendintos visos politinės ir ekonominės Lenkijos ir Ordos kompromiso sąlygos. Šie metai taip pat buvo pirmieji Gedimino statytinio, tikriausiai jo jaunesniojo brolio Teodoro, vietininkystės Kijeve pilnieji metai. Tai tapo įmanoma ne tik dėl sėkmingo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės žygio į Kijevo Padnėprę 1324 m. pavasarį, bet ir dėl netrukus pasiekto politinio kompromiso tarp Vilniaus ir Sarajaus. Atsižvelgiant į šias aplinkybes, būtent 1325 m. reikėtų pripažinti kondominiumo pradžios tokiose stambiausiose Ukrainos-Rusios žemėse kaip Voluinės, Haličo ir Kijevo žemės metais. Manytume, kad XIV a. penktojo dešimtmečio pabaigoje arba labiau tikėtina – šeštajame dešimtmetyje dėl Lietuvos ir Ordos sąjungos, nukreiptos prieš Lenkijos karalystę, sudarymo kondominiumo statusas buvo išplėstas kunigaikščių Karijotaičių valdoms Podolės žemėje.

²⁷ Apie tai rašo Johano Vitodurano kronika (žr.: *Johannis Vitodurani Chronicon*, herausg. von Vyss, *Archiv für schweczerische Gesschichte*, T. XI, S. 165), kurios informacijos tikslumu abejojo M. Gruševskis, gynęs savo teiginį apie Haličo-Voluinės kunigaikštystės mažesnę priklausomybę nuo Ordos lyginant su kitomis Rusios dalimis (М. Г р у ш е в с ь к и й, *Історія України-Руси*, т. IV, с. 528). Tačiau kiti tyrinėtojai nepalaikė jo abejonių. Šiuo požiūriu įdomus yra faktas, kad 1340 m. Haličo-Voluinės bajorų atstovai prašė Ordoje kariuomenės žygiui į Lenkiją ta dingstimi, kad karalius Kazimieras III, po Boleslovo Jurgio II mirties užėmęs kunigaikštystę, sulaukė duoklės mokėjimą Ordai (žr.: Johanis de Czarnkow. *Chronicon Polonorum, Monumenta Poloniae Historica*, t. 2, Lwów, 1872, s. 620–621).

Galutinį kondominio panaikinimą Ukrainos žemėse reikėtų datuoti 1362 m. ir šį įvykį laikyti vienu iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sėkmingos kampanijos prieš Ordą Dnepro kairiojo ir dešiniojo kranto pietinėje dalyje tų metų vasarą ir rudenį, taip pat su ja suderinto Mamajaus karo vado išpuolio prieš Džučį Paazovėje ir Pavolgyje rezultatų. Skirtingo pobūdžio ir laikotarpių, vienas nuo kito nepriklausomų numizmatinių, dokumentinių ir naratyvinių šaltinių šykšti ir fragmentiška informacija leidžia teigti, kad tikriausiai būtent tada, 1362 m. pabaigoje, Mamajus, su Ordos diduomenės dalies pagalba laikinai užėmęs Sarajų al-Džedidą ir uzurpavęs valdžią Aukso ordoje, tų metų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karinių politinių akcijų prieš Džučį rezultatus įformino specialiu dokumentu – jarlyku-suteiktimi, išduota Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Algirdui, matyt, chano marionetės Abdulos (Abdulacho) vardu.

Šiuo dokumentu buvo sankcionuotas dalies teritorinių kompleksų ir sostinių, pirmiausia Ukrainos-Rusios, perėjimas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Algirdo valdžion (Kijevo, Vladimiro ir Lucko Voluinėje, Podolės žemės, Severo ir Černigovo žemės miestai). Sprendžiant pagal tai, kaip vyko politinė kova tarp Lietuvos ir Maskvos XIV a. šeštajame-aštuntajame dešimtmetyje, taip pat pagal vėlesnių panašių Aukso ordos (neišlikusių) ir Krymo (dauguma jų pasiekė mus jarlykų-sutarčių vėlesnių, XVI a. pirmosios pusės, kopijų pavidalu) jarlykų gamybos būdą (pagrindinės turinio dalies perrašymas), Mamajaus jarlyke taip pat turėjo būti paminėti pavieniai Šiaurės Rytų Rusios miestai ir žemės (pavyzdžiui, Lietuvos ir Maskvos pasienyje buvę Smolenskas, Brianskas, Okos aukštupio kunigaikštystės, Riazanės Perejaslavlis), į kuriuos nuo XIV a. vidurio pretendavo Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir kurie visai arba iš dalies jau priklausė nuo jos, taip pat miestai ir dalis Aukso ordos valstybės teritorijų (Tula, Jabgumiestas, Karaulas, Balakly, Daševas, Kačibejevas ir kt.). Iš viso 1362 m. pagal Mamajaus jarlyką Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei atiteko gana plati Dniestro ir Dono tarpupio visos miškastepės ir dalies stepių zonos juosta, kurios ribą pietuose dešiniajame krante sudarė Dnepro tėkmė – nuo Kijevo iki jo žiočių, o kairiajame krante – Vorsklos ir Tichoj Sosny vagos²⁸. Galima daryti prielaidą, kad Mamajaus dokumente paminėti teritoriniai kompleksai ir miestai (pilys) naujam valdovui buvo perduodami neribotam, tiksliau neapibrėžtam jokiais rėmais laikui, panašiai kaip tai fiksavo XV–XVI a. Krymo chanų jarlykai ir, o tai itin svarbu, „su visomis naudmenomis, duoklėmis,

²⁸ Apie tai išsamiau žr.: Ф. Ш а б у л ь д о, *Синьоводска проблема: можливий спосіб її розв'язання*, Київ, 1998; Ф. Ш а б у л ь д о, *Чи існував ярлик Мамаєв на українські землі? (до постановки проблеми)*, *Синьоводска проблема у новітніх дослідженнях*, Київ, 2005, с. 100–122; Ф. Ш а б у л ь д о, *Возвращаясь к синеводской проблеме: о некоторых результатах и последствиях антиордынської кампанії Великого княжества Литовського в 1362 г.*, *Славяне и их соседи. Сборник тезисов 17 конференції пам'яті В. Д. Королюка*, Москва, 1998, с. 145–146.

žemėmis ir vandenimis“²⁹, t. y. visiškai nuosavybei. Tokiu būdu Mamajaus jarlykas visiškai, ir kaip parodė tolesni įvykiai, – visam laikui Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystei priklausiusiose Ukrainos žemėse panaikino seniau buvusį kondominio statusą, sąlygojusį jų politinės ir ekonominės priklausomybės nuo Aukso ordos išlaikymą*.

Suformuluota išvada prieštarauja istorinėje literatūroje vyraujančiai nuomonei, kad Algirdaičių ir Gediminaičių dalinės dinastijos, XIV a. pabaigoje valdžiusios stambiausių Ukrainos žemių sostinėse: Mykolo Karijoto Gediminaičio sūnūs – Podolės Smotryčiuje ir Kamenece, Vladimiras Algirdaitis – Kijeve, Dmitrijus Kaributas – Severo Naugarde, vienaip ar kitaip priklausė nuo chano valdžios ir reguliariai arba sporadiškai mokėjo duoklę Aukso ordai iki pat XIV a. pabaigos, kol 1398 m. chanas Tochtamyšas davė dovanojimo jarlyką didžiajam kunigaikščiui Vytautui valdyti Rusios žemes. Ši nuomonė grindžiama dviem faktais: pirma, tuo, kad keliuose kunigaikščių Karijotaičių suteiktųjų raštuose minima apie nuo visos žemės renkamą duoklę Ordai, nuo kurios nebuvo atleisti jų suteiktų dvarų privatūs valstiečiai, bet, kaip aptarė raštai, prireikus jie įsipareigojo ją mokėti³⁰; antra, tuo, kad Kijevo kunigaikščio Vladimiro Algirdaičio

²⁹ Seniausiuose išlikusiuose jarlykuose (1461, 1472, 1507 m.) pati suteiktis ir jos vėlesni patvirtinimai turėjo asmeninį ir kartu tarpvalstybinį pobūdį: Krymo chanaui savo vardu dovanuoja žemių ir miestų kompleksus tiek Lietuvos didiesiems kunigaikščiams Kęstutaičiams (Vytautui, Žygimantui I) ir Lenkijos karaliams (Kazimierui ir Žygimantui Senajam), tiek apskritai Lietuvos valdančiajai dinastijai („Lietuvos žemės sostui davėme (*к Литовской земли столу дали есмо*)“), arba tiesiog Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei. Jų valdymo laikas nebuvo nurodytas, tačiau 1514 m. liepos 28 d. Mengli Gerajaus jarlyke-sutartyje, matyt, pirmą kartą buvo panaudota ši formuluotė: „Žygimantui, karaliui ir didžiajam kunigaikščiui, jo sūnams ir palikuonims laikyti amžinai <...>“ (*Жукгимонту, королю и великому князю, и его сыном и наследником держати во впокои*) (*RVSA*, f. 389 – Lietuvos Metrika, ap. 1, b. 7, l. 564–571), kuri vėliau visai modifikuojama tapo įprasta panašioms dokumentams.

* Čia neaptariamas bandymas restauruoti kondominio santykius Kijevo ir Severo žemėse, kurių, kaip rodo rašytinių šaltinių fragmentiniai duomenys, XV a. ketvirtajame–penktajame dešimtmetyje ėmėsi Ulug-Muchamedas ir Seidas-Achmetas – valdovai chanatų, kurie atsirado ant Aukso ordos griuvėsių į vakarus nuo Volgos.

³⁰ 1375 m. kovo 17 d. Aleksandro Karijotaičio tvirtinantis raštas Smotryčiaus dominikonų vienuolynui „malūnui ir vietai prie malūno“: „Taigi jeigu visi žemėnai turės mokėti duoklę totoriams, tai ir šie žmonės taip pat turės duoti sidabrą“ (*Што жь коли вси земляне имуть давати дань оу татары, то сребро имеют тако же ти люди дати*); В. Р о з о в, *Украинские грамоты*, Киев, 1928, № 10, c. 19–20; 1388 m. rugsėjo 19 d. Konstantino ir Teodoro suteiktis jų tarybininkui Nemyrai: „O taip pat jeigu visi žemėnai mokės totoriams duoklę, tai ir Nemiros žmonės turi duoti sidabrą“ (*A також стоž коли вси земляне имут давати дан' у Татary то сребро инжут дати Nemyryny lude*); rašto tekstą žr.: J. T ě g o w s k i, *Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku*, *Teki Krakowskie*, V, 1997, s. 170, aneks I. 1392 m. birželio 1 d. Fiodoro Karijotaičio suteiktis tarnybininkui Berdyškai: „Tik tada, kai visi žemėnai mokės duoklę totoriams, turi duoti sidabrą“ (*Tylko kiedy wszyscy ziemianie będą dawać dan' w Tatory, tedy srebro mają dawać*); Н. М о л ч а н о в с к и й, *Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (преимущественно по летописям)*, Киев, 1885, c. 225–226, прим. 2); 1401 m. gegužės 30 d. Švitrigailos Algirdaičio raštą dominikonų vienuolynui Kamenece (A. С h m i e l, *Zbiór dokumentów znajdujących się w bibliotece hr. Przezdzieckich w Warszawie*, Kraków, 1890, nr 6, s. 11), kuriame taip pat minimas „sidabras“ Ordai, šiuo atveju nėra

(1362–1394) monetose buvo vaizduojami Džučio dirhamų simbolikos elementai, būtent vadinamoji pynutė – ornamento raštas, kurį tyrinėtojai laikė totorių tamga, chano aukščiausiosios valdžios simboliu³¹. Pirmąjį faktą istorikai paprastai laikė įrodymu, kad Podolės žemėje ir toliau buvo renkama duoklė Ordai, antrąjį – Vidurio Padneprės politinės, tuo pačiu ir ekonominės priklausomybės nuo Ordos simboliu. Kurį laiką aš taip pat pritariau šiai nuomonei³².

Reikėtų pripažinti, kad dėl pynutės Kijevo monetose dar XX a. ketvirtajame dešimtmetyje tyrinėtojai laikėsi ir kitos nuomonės, teigdami, kad ji nereiškia pačios tamgos, bet yra ornamentinis raštas, kuris buvo vaizduojamas Aukso ordos dirhamuose kartu su tikrąja tamga³³. Tačiau dėl silpnai ištirtų Ordos ir Lietuvos politinių santykių XIV a. antroje pusėje ši nuomonė neturėjo ypatingos reikšmės.

Nauji moksliniai faktai ir išvados leidžia keisti seniau nepajudinamą tradicinę nuomonę apie Ordos „išėjimo“ iš Ukrainos žemių pabaigą, o argumentai, kuriais ši nuomonė ilgą laiką buvo grindžiama, atrodo akivaizdžiai nepakankami, pervertinti arba klaidingai interpretuoti.

Grįžtant prie Podolės kunigaikščių raštų, pirmiausia reikėtų pažymėti, kad juose kalbama tik apie galimybę rinkti duoklę Ordai Podolės žemėje, o ne apie jos reguliaraus mokėjimo praktiką. Be to, ši galimybė minima toli gražu ne visuose žinomuose Karijotaičių raštuose. Pavyzdžiui, ji nepaminėta 1374 m. lapkričio 7 d. Jurijaus (Jurgio) Karijotaičio privilegijoje, suteikiančioje Magdeburgo teisę Kameneco miestiečiams, nors šiame dokumente specialiai nurodoma, kad miestiečiai, „laisvai gyvenę 20 metų“, turėjo mokėti duoklę, bet sprendžiant pagal suteiktos lengvatos laiką, matyt, ne Ordai, bet kunigaikščio išdui³⁴. O A. Gruša neseniai paskelbė Teodoro Karijotaičio

pagrindo nagrinėti kartu su kunigaikščių Karijotaičių aktais, nes jis labiau susijęs su politine situacija, kuri susiklostė regione, kai Vytauto kariuomenė 1399 m. buvo sutriuškinta mūšyje prie Vorsklos, nei su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pergale 1362 m.

³¹ Žr., pvz., В. Б. Антонович, О новонайденных серебряных монетах с именем Владимира, *Труды III-го Археологического съезда в Киеве в 1874 году*, т. 2, Киев, 1878, с. 151–157; К. Болсуновский, Монеты киевских князей XIV ст., *Опыт историко-нумизматического исследования*, Киев, 1909, с. 8–9; M. Gutowski, *Nmizmatyka wieków średnich*, Kraków, 1920, s. 68.

³² Ф. Шабельдо, *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*, с. 105; О. В. Русина, *Україна під татарами і Литвою*, Київ, 1998, с. 61–62; Б. Н. Флоря, *Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле*, Москва, 1980, с. 146–148.

³³ Н. П. Лихачев, *Материалы для истории византийской и русской сфрагистики*, *Труды музея палеографии АН СССР*, вып. 2, 1930, с. 101–105; Н. А. Соболева, К вопросу о монетах Владимира Ольгердовича (по нумизматическим материалам ГИМ), *Нумизматика и эпиграфия*, т. 8, 1970, с. 86; Н. Ф. Котляр, *Монеты Владимира Ольгердовича, Нумизматика и сфрагистика*, вып. 4, 1971, с. 52.

³⁴ Privilegijos tekstą žr.: Н. Молчановский, *min. veik.*, p. 206–209.

1391 m. birželio 20 d. suteiktą tvirtinančio rašto, ištikimam tarnui Grinkai suteikiančio Sokolecą ir kelis kaimus, originalo tekstą, kuriame atitinkamas sakinytis buvo suredaguotas taip, jog vietoj viršuje įrašytų ir paskustų žodžių „у Татары“ (totoriams) buvo įrašyti žodžiai „намь“ (mums), be to, tai buvo padaryta trijose vietose³⁵. Panašu, kad tuo metu Podolės žemės valdovai netikėjo, kad įmanoma grįžti prie buvusio režimo, kai duoklės mokėjimo požiūriu jie priklausė nuo Aukso ordos.

Aiškinantis klausimą, ką vis dėlto vaizduoja XIV a. monetos – tamgą ar pynutę, šiuo metu, atsižvelgiant į dokumentinių šaltinių liudijimus apie Lietuvos ir Ordos politinių santykių pobūdį, įtikinamiausia ir teiktiniausia atrodo N. P. Lichačiovo ir jo pasekėjų nuomonė, palaikanti antrąją versiją.

Šiuolaikinė numizmatika sukaupė daug daiktinių įrodymų, kurie rodo, kad pirmieji Vladimiro Algirdaičio monetų tyrinėtojai darė itin kategoriškas ir net klaidingas išvadas.

Pirma, dabartiniuose tyrimuose teigiama, kad Ordos simbolika būdinga tik XIV a. Kijevo monetų trejiems archaiškiems tipams. Kijevo archeologas ir numizmatas G. Kozubovskis šiuos tipus, taip pat dalį ketvirtojo tipo monetų labai atsargiai datuoja XIV a. devintojo dešimtmečio viduriu ar pabaiga³⁶. Vien tik šis faktas rodo, kad pagrindinis teiginio apie Kijevo kunigaikštystės priklausymą nuo Ordos iki XIX a. pabaigos šalininkų argumentas akivaizdžiai nepagrįstas, nes, vadovaujantis jų įrodymo būdu, neįrodytini kiti 10–15 priklausomybės metų. Tai, kad rasta mažai Kijevo monetų, mėgdžiojančių Ordos monetas, pagrindžia nuomonę, kad jos buvo iškaltos vieną kartą, tačiau apie to priežastis galima tik spėlioti. Antra, tai, kad tarp Kijeve iškaltos produkcijos gana anksti pasirodė monetos su vietine (krikščioniška) simbolika, leidžia daryti išvadą, jog Kijevo kunigaikštystės monetų gamyboje Ordos dirhamų mėgdžiojimo iš abiejų pusių laikotarpis vėliausiai baigėsi XIV a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje. Vadinasi, remiantis monetomis, netenka kalbėti apie Kijevo kunigaikštystės priklausymą nuo Ordos. Be to, Ordos vienos arba abiejų dirhamų pusių mėgdžiojimai, būdingi ankstyviausioms Kijevo monetoms, nėra pavienis reiškinys, jis būdingas XIV a. antrosios pusės – XV a. pradžios Lietuvos ir Maskvos Rusios kunigaikštysčių seniausioms monetoms.

³⁵ А. Г р у ш а, Невядомая грамота Фёдара Карыятавіча за 1391 г., *Беларускі гістарычны агляд*, т. 8, сшыткі 1–2(14–15), 2001, с. 123–135. Pataisytas tekstas atrodo taip: „Ir dar, kad jeigu visi žemėnai turi mokėti mums duoklę ir pasiuntinį išlaikyti, tai pono Grinkos žmonės taip pat turi mums mokėti duoklę ir pasiuntinį išlaikyti, jeigu taip atsitiktų, kad mums nemokėtų duoklės, bet sau ją pasiliktu, tada ponas Grinka taip pat turi tą duoklę prisiimti sau iš savo žmonių“ (*Ише то, што жьє коли имут вси земля не дань давати на мь или посла поднимати, то пана Гринькови люде также имеют дань дати намь и посла поднимати, пакли быхомь коли тоє дани на мь не дали, собею имали, тогды пань Гринько также имеет себе взяти ту дань на своих людех*).

³⁶ Г. К о з у б о в с к и й, Центры монетной чеканки на Украине в XIV ст. (Киев, Новгород-Северский, Орда), *Mennice między Baltykiem a Morzem Czarnym – wspólnota dziejów. Supraśl. 10–12.09.1998. Materiały z III międzynarodowej konferencji Numizmatycznej*, Warszawa, 1998, s. 34.

Pavyzdžiui, Šiaurės Rusios kunigaikštystės iš abiejų pusių mėgdžijamos monetos atsirado dar XIV a. devintajame dešimtmetyje, tik po 10 metų jų gamyba įgavo masinį pobūdį, o 1380 m. jos jau nebegamintos³⁷. Remiantis autoritetinga G. A. Fiodorovo-Davidovo nuomone, šiuose mėgdžiojimuose svarbiausia buvo tai, kad „jos buvo panašios į Džučio monetas, nesvarbu – į kokias“, juolab kad jos neturėjo jokio chronologinio atitikmens³⁸. Numizmatų manymu, jos gamintos dėl sidabro monetų stygiaus vidaus karų Rusioje ir Aukso ordoje XIV a. septintajame-aštuntajame dešimtmetyje.

Trečia, monetos su pynutės atvaizdu priskiriamos Kijevo kunigaikščiui Vladimirui Algirdaičiui (1362–1394) ir datuojamos maždaug XIV a. devintuoju dešimtmečiu. Jų ankstyvuosiuose tipuose pynutė akivaizdžiai iš pagrindinės monetos pusės eilinio elemento kartu su monetos legenda virto jos pagrindiniu elementu. Vladimiro Algirdaičio monetos transformuota pynutė skiriasi ne tik nuo Aukso ordos monetų, bet ir nuo to paties laikotarpio Lenkijos ir Lietuvos valdovo Jogailos monetų³⁹, taip pat Šiaurės Rytų Rusios kunigaikštysčių valdovų monetų. Galima tik daryti prielaidą, kodėl buvo pasiskolintas ir pakeistas šis Ordos monetų simbolikos elementas. Galimas dalykas, kad tai buvo susiję su vietinių kalėjų noru šiam Kijevo monetų tipui suteikti panašumo ir perimamumo su Džučio dirhamais⁴⁰. Būtina pabrėžti, kad visus Ordos simbolikos

³⁷ Pirmiausia tai susiję su monetomis, kaldintomis Žemutiniame Naugarde ir Suzdalėje „iki Toch-tamyšo laikų“ (Г. А. Фёдоров-Давыдов, *Монеты Нижнегородского княжества*, Москва, 1989, с. 15, 153, 247), galbūt Mordovoje (Г. А. Фёдоров-Давыдов, *Находки джучидских монет, Нумизматика и эпиграфика*, IV, 1963, с. 181) ir Riazanėje. Pastarosios datuojamos XIV a. devintojo dešimtmečio antrąja puse (В. Л. Янин, С. А. Янина, *Начальный период рязанской монетной чеканки, Нумизматический сборник*, Москва, 1955, ч. 1, с. 121). Pastaruoju metu taip pat rasta 13 monetų, nukaltų Severo Naugarde kunigaikščio Dmitrijaus Kaributo (1380–1393) laikais, dalis jų mėgdžioja 772–773 m. Muchamedo Buliako darhamo reversą (1370/1371 ir 1371/1372 m.); žr.: Г. А. Козубовский, *Сиверські монети XIV ст.*, Київ, 1992; G. A. Fiodorovo-Davidovo manymu, Ordos simbolika Šiaurės Rytų Rusios monetose išreiškė jų vasalinę priklausomybę nuo Aukso ordos. Tačiau tyrinėtojas pripažino, kad abi puses mėgdžiojančios monetos buvo kaldinamos ekonominiiais tikslais ir, kad tarp monetų kaldinimo ekonominių motyvų ne paskutinį vaidmenį vaidino monetų regalijų eksploatavimas. Žr.: Г. А. Фёдоров-Давыдов, *Монеты Нижнегородского княжества*, с. 251; Г. А. Фёдоров-Давыдов, *О некоторых спорных вопросах русской нумизматики, Великий Новгород в истории средневековой Европы*, с. 448: „Manome, kad gamyba tokių monetų kaip pirmosios abipusės Ordos monetos, nukaldintos Rusioje, kunigaikščiui buvo svarbi kaip ekonominė akcija, kuria siekta padidinti išdo pajamas monetos regalijos sąskaita“.

³⁸ Г. А. Фёдоров-Давыдов, *Монеты Московской Руси (Москва в борьбе за независимое централизованное государство)*, Москва, 1981, с. 53.

³⁹ E. I v a n a u s k a s, R. J. D o u c h i s, *Coins of Lithuania. 1386–1707*, Vilnius-Columbis, 1999, p. 15–18.

⁴⁰ Упатинgos, tarpinės nuomonės dėl pynutės laikosi R. Volkaitė-Kulikauskienė ir A. Luchtanas, joje įžvelgdami „tamgos pavidalo ženklą“ arba „totorių tamgą“. Jų manymu, pradžioje „tamga ženklinio priklausomybę nuo Aukso Ordos, o vėliau, susilpnėjęs Ordos chanų valdžiai, tamga-pynutė kurį laiką išliko, tačiau kaip dekoratyvinis elementas“; Р. В о л к а й т е-К у л и к а у с к е н е, А. Л у х т а н, *Редкие монеты из Восточной Литвы, Советская археология*, 1981, № 4, с. 268. Atrodo, kad autoriams nėra žinomos N. P. Lichačiovo, N. A. Sobolevos ir N. F. Kotliaro išvados apie pynutę.

skolinius Kijevo monetose – nuo dvipusių legendų iki atskirų monetos lauko elementų, taip pat išlaikytą tam tikrą jų svorio proporciją santykyje su Džučio dirhamais – šiuo metu dauguma tyrinėtojų aiškina veikiau kaip ekonominių, o ne politinių motyvų pasekmę ir tiesiogiai sieja su būtinybe kurį laiką atsižvelgti į nusistovėjusią tradiciją Aukso ordos dirhamų apyvartos Rytų Europos regione, kuriame jie vyravo ilgai⁴¹. Įdomu, kad vėlesniuose keturiuose Vladimiro Algirdaičio monetų tipuose pynutė nevaizduojama. Vis dėlto reikėtų priminti, kad būtent jos vaizdavimas 3-ojo tipo monetose lėmė, kaip dabar manoma, klaidingą išvadą apie Kijevo kunigaikštystės priklausomybę nuo Aukso ordos Vladimiro Algirdaičio valdymo laikais.

Tokiu būdu dokumentinė ir numizmatinė medžiaga, sudariusi pagrindą stereotipinės išvados apie Kijevo ir Podolės kunigaikštysčių priklausomybę nuo Aukso ordos iki XIV a. pabaigos, kuria iš dalies taip pat buvo grindžiama nuomonė apie kitų Ukrainos teritorijų (Voluinės, Černigovo-Severo) panašią priklausomybę, šiandien ją moksliskai interpretavus, ne tik nepatvirtina šios išvados pagrįstumo, bet priešingai, rodo, kad ji buvo klaidinga.

Daugumai Ukrainos žemių (Kijevo, Voluinės, galbūt ir Podolės) kondominiumo statuso panaikinimas reiškė galutinį jų politinės ir duoklinės priklausomybės nuo Aukso ordos panaikinimą, kartu – jų inkorporavimą į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sudėtį, kurios pietinės ribos 1362 m. siekė Vorsklos vagos kairįjį krantą, o dešiniajame krante – Dnepro, Pietinio Bugo ir Dnestro žiotis. Reikia manyti, kad panašūs pokyčiai įvyko Černigovo-Severso žemėje ir daugumoje Okos aukštupio kunigaikštysčių, seniau nepažinojusių kondominiumo, bet taip pat pagal Mamajaus jarlyką patekusių į Lietuvos didžiojo kunigaikščio siuzerenitetą.

Gali būti, kad būtent tada Haličo žemė, nuo 1349 m. pavaldi Lenkijos karaliui, taip pat kunigaikščių Karijotaičių valdos Podolės vakarinėje dalyje (Mažoji Podolė), kurios, lenkų tyrinėtojo J. Kurtykos manymu, galėjo pripažinti Kazimiero III siuzerenitetą maždaug tarp 1355 ir 1363 m.⁴², *de facto* liovėsi mokėjusios duoklę Ordai. Labiausiai tikėtina, kad Haličas ir Karijotaičių Podolės lenkiškoji dalis liovėsi mokėję duoklę Ordai XIV a. septintojo dešimtmečio pradžioje, nes Mamajus, būdamas nuo Sarajaus atskilusios ir Krymo bei Juodosios jūros pakrantėse įsikūrusios Ordos valdovas, iki galutinai buvo sutriuškintas ir 1367 m. žuvo jo pagrindinis politinis varžovas vakariniuose ulusuose Kildibekas, neturėjo pakankamai jėgų ir politinių galimybių

⁴¹ Г. К о з у б о в с к и й, Центры монетной чеканки на Украине в XIV ст...., с. 34–35. Plg.: Г. К о з у б о в с к и й, Синьоводска битва 1362 р. Зміни у грошовом обігу Південної Русі-України, *Синьоводска проблема у новітніх дослідженнях*, с. 96. Matyt, reikėtų sutikti su G. A. Kozubovskiu, kad nors Severo monetų šaltinių bazė labai menka, jų apipavidalinimo principus sąlygojo tie patys ekonominiai motyvai kaip ir Kijevo kunigaikštystės monetų (Г. К о з у б о в с к и й, Центры монетной чеканки на Украине в XIV ст...., с. 36).

⁴² J. K u r t y k a, Podole pomiędzy Polską a Litwą w XIV i I połowie XV wieku, s. 18.

pretenduoti į šią duoklę. Panašu, kad Mamajus bandė ją išreikalauti tik po to, kai XIV a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje ir pabaigoje buvo užėmęs Sarajų al-Džedidą ir, kad būtent su šiuo bandymu buvo susijusios Podolės kunigaikščių Jurgio (1374 m. Dniestro žemupyje) ir Aleksandro Karijotaičių (apie 1380 m., istoriografijoje teigiama, kad Aleksandras Karijotaitis žuvo šios akcijos metu) akcijos prieš Aukso ordą, žinomos iš itin skurdžios ir fragmentiškos šaltinių informacijos. Chano Tošta-myšo bandymas 1393 m. diplomatijos būdu pasiekti, kad būtų restauruota kondominiumo tvarka Ukrainos-Rusios žemėse, tarp jų ir pavaldžiose Lenkijos karalystei, kaip žinoma, taip pat nebuvo sėkmingas.

Taip sulig 1362 m. Mamajaus jarlyku ne tik baigėsi kai kurių Ukrainos žemių kondominiumo statusas, bet taip pat buvo padarytas galas beveik šimtą metų trukusiam Ukrainos-Rusios buvimui Eurazijos *Pax Mongolica*. Kartu buvo sukurtos politinės prielaidos Ukrainai grįžti į Vakarų Europos, stovėjusios ant Renesanso ir naujųjų amžių slenksčio, civilizaciją ir kultūrą. Šios prielaidos buvo pradėtos įgyvendinti jau XIV a. paskutiniajame ketvirtyje, kai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje prasidėjo ilgas struktūrinių administracinių, politinių, socialinių ir ekonominių reformų, kurios iki XVI a. vidurio modernizavo jos vidinę santvarką pagal Europos pavyzdį, laikotarpis. Šiame kontekste 1362 m. įvykius, nukreiptus prieš Aukso ordą, taip pat ir kondominiumo statuso galutinį panaikinimą tikriausiai reikėtų vertinti kaip dar vieną „Ukrainos-Rusios posūkį į Vakarus“.

THE CONDOMINIUM OF LITHUANIA AND THE HORDE IN UKRAINIAN LANDS IN THE FOURTEENTH CENTURY

Summary

FELIX M. S H A B U L D O

The article investigates the condominium as a unique historical phenomenon characteristic to certain Russo-Ukrainian lands in the first half of the fourteenth century. It explains its nature and the special features of its manifestation and revises the chronological boundaries of its existence, the extent of its occurrence, and the circumstances of its emergence and revocation.

The individual features most characteristic of the condominium were even listed at the turn of the twentieth century by Mykhailo S. Hrushevski. He was the first to show that the condominium was the consequence of a certain compromise and attempted to establish its chronological boundaries and in this way distinguish this special transition stage in both the relations of the biggest states of Central Eastern Europe and the replacement of the supreme (sovereign) rule of the khans of the Golden Horde in the Russo-Ukrainian lands with the rule of the rulers of Lithuania and Poland. M. S. Hrushevski actually showed the chronological boundaries of the condominium too narrowly and inaccurately and he developed no analysis of the formulated problem. It was therefore forgotten for a long time. Only in the period between the two World Wars did Polish medievalists Feliks Koneczny, Henryk Paszkiewicz, and others present several valuable observations, which explained certain aspects of the nature of the condominium in Russo-Ukrainian lands and the circumstances of its emergence. But on the whole this problem remained unformulated fairly clearly and precisely and unanalysed. This was probably because it was either ignored in research work or the interest taken in it was only at the factographic level. In addition, historians frequently considered signs characteristic to the condominium signs of the unlimited authority of the Golden Horde in Eastern Europe.

The article studies the condominium as a variable, transitional stage in the state-level relations of Eastern European nomadic animal breeding and sedentary farming societies. It appeared thanks to a short-term compromise of conflicting interests. This stage became possible when a balance of power between the nomadic Golden Horde, who had created their own system of government in a large part of the region, and the Grand Duchy of Lithuania with the Kingdom of Poland, who had entered into a military confrontation with the Horde over Russo-Ukrainian lands, became established in the region of Eastern Europe. And although the Horde's state still had the indisputable preponderance of material and human resources, it was no longer able to bring its entire huge military-political potential against Lithuania and Poland due to specific internal and external political reasons. Therefore it was forced to enter into a compromise with these two states.

A shifting balance between the three chief political powers, which had entered into the struggle, determined the transience of the compromise agreements as well as the direct consequences of these agreements, i.e. the transience of the condominium of the Horde and Lithuania or Poland. In connection with this, in the first half of the fourteenth century certain lands, which were ruled by

the Gediminids of Lithuania or the Piasts of Poland and which had previously completely belonged to the Golden Horde, i.e. Volyn', Halich in Russia, the land of Kiev, and perhaps Podol under the Karijotaitis family, had condominium status. But this status was not continuous but probably found only in ID localities. What is more, condominium relations never spanned all the Russo-Ukrainian lands simultaneously.

Compromise was the essence of the condominium and meant that the government of the khans recognised the passage of part of the Russo-Ukrainian lands it had previously ruled to the direct administrative rule of Lithuania and Poland. And the rulers of Lithuania or Poland agreed to recognise the supreme (sovereign) rule of the khans in these lands. In this way the Golden Horde preserved the right to receive regular tribute (probably a fixed amount) from the inhabitants of these lands. The military units of these lands were also required to participate in the military campaigns begun by the khans. Thus, the traditional forms of external exploitation of the neighbouring farming societies, which had guaranteed the Horde's position as the dominant state in Eastern Europe under the previous political conditions, remained intact for the 'nomadic empires'. In turn, the sovereigns of Lithuania and Poland, who acknowledged the tributary dependence of the newly acquired lands, which manifested itself as a necessity to pay a certain amount of money and to undertake certain military obligations to the Golden Horde, received in exchange at the very least peaceful (and allied) relations with the Horde, a possibility of receiving certain income from these lands, and the possibility in the future to completely annex them to their states. At the same time in the Russo-Ukrainian lands the Lithuanian partial dukes from the Gediminid dynasty, including those who acknowledged the sovereignty of the Polish king, and the Polish administrators did not have to change suzerains or become vassals (*lenininkai*) of the khans but remained a part of the feudal military-political structures, which they had belonged to previously. It is possible, however, that representatives of the khans' government, *baskaks* or *darogas*, who controlled the timely collection of a specific amount of tribute as well as the inviolability of the Horde's interests in those lands, also remained in those Russo-Ukrainian lands which were ruled by the Geminids and Piasts and had condominium status.

The article states that condominium relations appeared for the first time in the largest Russo-Ukrainian lands (Volyn', Halich, and Kiev) in 1325. It is also thought that a condominium situation emerged in the late 1340s or in the 1350s in Podol under the Karijotaitis family. The condominium was finally abolished in late 1362 when the interim Horde steward Mamaj published a *jarlyk* in the name of puppet khan Abdullah (Abdullah). With this document Mamaj, for participation on his side in the fight with the *Juchids*, granted Grand Duke Algirdas of Lithuania the whole of the cities (castles) and territories of southern Russia and the western uluses of the Golden Horde together with 'all their lands, waters, income, and dust', i.e. complete ownership. For many Russo-Ukrainian lands (Kiev, Volyn', and, possibly, Podol) the revocation of the condominium status after the *jarlyk* of Mamaj was published meant the final end of their political and tributary dependence on the Golden Horde and at the same time their incorporation into the Grand Duchy of Lithuania. Similar changes also occurred in the lands of Chernihiv-Sever and in the majority of the duchies of the upper reaches of the Oka. They had not been part of the condominium previously but now they came under the rule of the Grand Duke of Lithuania according to the *jarlyk* of Mamaj. In 1349 the payment of tribute to the Horde was simultaneously stopped for the land of Halich under the king of Poland as well as the western part of Podol under the Karijotaitis family (Podol Minor).

In this way with the publication of the *jarlyk* of Mamaj in 1362 not only was the condominium status of the Russo-Ukrainian lands ended but also the century-long inclusion of these lands in the Eurasian 'Pax Mongolica'. At the same time preconditions emerged for the Russo-Ukrainian lands inside the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland to return to the Western European civilisation which was standing on the threshold of the Renaissance and bourgeois reconstruction.

Gauta 2004 m. liepos mėn.

Feliksas Š a b u l d o, istorijos mokslų kandidatas, Ukrainos mokslų akademijos Istorijos instituto mokslo darbuotojas, tyrinėja dabartinės Ukrainos žemių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sudėtyje XIV–XV a. politinę istoriją, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, Lenkijos karalystės ir totorių chanatų santykius.